

אבישי גילי

חסדאי קרשקש
על ההוכחות לקיום האל



אֶרֶא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' זאב הרוי
פרופ' חנוך בן־פזי

אבישי גילי

חסדאי קרשקש
על ההוכחות לקיום האל

הוצאת אֶרֶא

Avishay Galili

Hasdai Crescas

On the Proofs for God's Existence



הספר יצא לאור בסיוע
קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות, תל אביב (ע"ר)
בתמיכת משרד התרבות והספורט מינהל התרבות

עריכה לשונית: **אילנה שמיר**

עיצוב עטיפה: **אבישי גלילי**

מסת"ב: 978-965-7876-05-3 ISBN:

© כל הזכויות למהדורה העברית שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ו – 2025

Copyright 2025 by Idra Publishing ©

E-mail: IdraPublisher@gmail.com

idra.org.il

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

7	שְׁלֵמֵי תוֹדָה
9	פתח דבר
11	מבוא: הוכחות האל של רמב"ם לקיום האל וביקורתו של קרשקש עליהן.....

חלק א:

ההוכחות הפיזיקליות של רמב"ם לקיום האל והפרכתן על ידי קרשקש

	פרק 1: הפרכת קרשקש את הוכחת האל הפיזיקלית של רמב"ם מתוקף נצחיות
21	התנועה וקדמות העולם.....
	1א. הקדמה ראשונה לרמב"ם: אי-אפשרות מציאות קיום גודל אינסופי
25	נבדל וגשמי.....
	ב. גודל אינסופי נבדל במשנת אריסטו והביקורת של קרשקש:
26	עיון ראשון
	ג. ביקורת קרשקש אודות שלילת אריסטו לגבי קיום גודל נבדל מתוקף
34	אי-אפשרות חלוקה בו.....
	ד. ביקורת קרשקש אודות שלילת אריסטו את מציאות קיומו של גודל
43	נבדל מתוקף היותו חלל מתפשט.....
	ה. מסקנות ביקורת קרשקש על טיעוני אריסטו לגבי אי-מציאות
59	קיומו של גודל נבדל
62	10. משל הקו וחלקיו ותשובת קרשקש לאֶלְתְּבְּרִיזִי
	פרק 2: ביאור גודל אינסופי גשמי במשנת אריסטו וביקורתו של קרשקש
70	2א. ביאור גודל אינסופי גשמי במשנת אריסטו וביקורתו של קרשקש:
70	עיון שני
	ב. ביאור גודל אינסופי גשמי במשנת אריסטו וביקורתו של קרשקש:
94	עיון שלישי
	ג. ביקורתו של קרשקש כנגד אי-מציאות גודל גשמי אינסופי מתוקף
94	תנועה ישרה
	ד. ביקורת קרשקש כנגד אי-מציאות גודל גשמי אינסופי מתוקף
105	תנועה סיבובית
	ה. ביאור מציאות גשם בב"ת בפועל במשנת אריסטו וביקורתו של קרשקש:
114	עיון רביעי.....

פרק 3:	ההקדמות השנייה והשלישית לרמב"ם: אי-אפשרות מציאותם של גדלים או סיבות לאינסוף	120
פרק 4:	הקדמה שמינית לרמב"ם: כל תנועה מקרית היא סופית	133
פרק 5:	הקדמה שתיים-עשרה לרמב"ם: כל כוח המתפשט בגוף הינו סופי בשל סופיות הגוף	140
פרק 6:	הקדמה שש-עשרה לרמב"ם: כל מה שאינו גוף אין השכל יכול לתפוס בו ריבוי, אלא אם הוא כוח בגוף, אולם ריבוי בדברים הנבדלים נובע מהיותם סיבות ותולדות	148
פרק 7:	הקדמה עשרים ושש לרמב"ם: נצחיות הזמן וקדמות העולם	153
פרק 8:	אי-מופתיות הוכחת האל הפיזיקלית הראשונה של רמב"ם ודיון במשמעויות ובהשלכות העולות מהביקורת של קרשקש עליה	154
	8א. השלכות הפרכת קרשקש את הוכחת האל הפיזיקלית הראשונה של רמב"ם מתוקף נצחיות התנועה וקדמות העולם	163
	8ב. הפרכת קרשקש את הוכחת האל הפיזיקלית הראשונה של רמב"ם: הוכחה שישית מתוקף חידוש העולם	164

חלק ב:

ההוכחות המטפיזיות של רמב"ם לקיום האל והפרכתן על ידי קרשקש

פרק 9:	אבן סינא והאבולוציה של עקרון "הכרחי המציאות"	173
פרק 10:	הוכחת האל המטפיזית השלישית של רמב"ם ויחסה לאבן סינא	183
פרק 11:	תיאורו של קרשקש את הוכחת האל המטפיזית השלישית של רמב"ם	188
פרק 12:	הפרכת קרשקש את הוכחת האל המטפיזית השלישית של רמב"ם	192

חלק ג:

הוכחת האל של חסדאי קרשקש

פרק 13:	בחינת הוכחת האל של קרשקש וייחודיותה	203
דברי סיכום		217
רשימת המקורות העבריים		227
רשימת המקורות הלועזיים		229
מפתחות		231

שְׁלֵמֵי תוֹדָה

"מִה אֲנוֹשׁ כִּי תוֹכְרֵנוּ וּבֵן אָדָם כִּי תִפְקְדֵנוּ"

(תהילים, ח: ה)

"בְּרַכֵּי נַפְשִׁי אֶת יְהוָה יְהוָה אֱלֹהֵי גְדֻלַּת מְאֹד הוֹד וְהִדְר
לְבָשֶׁת"

(תהילים, קד: א)

אוֹדָה לְךָ אֵל חַי וְאַגִּיד גְּדֻלָּתְךָ
נִרְאָה וְנִשְׁגָּב אֵין עֶרְךָ אֵלֶיךָ
נְפָשׁוֹת בְּרוּאֵיךָ חֲצוּבִים אֶצְלֶךָ
כָּלֶם יְהוּדוֹן וַיְבָרְכוּ לְשִׁמְךָ

(רבי שלום שבזי)

יְדַעְתָּנִי בְּטָרֵם תַּצְרֵנִי וְכֹל עוֹד רִוְחָךָ בִּי תַצְרֵנִי
הֵיִשׁ לִי מַעֲמֵד אִם תַּהַדְפֵנִי וְאִם לִי מַהֲלֶךְ אִם תַּעֲצֹרֵנִי
וּמָה אֲמַר וּמַחֲשָׁבֵי בִינְךָ וּמָה אוֹכֵל עֲשֵׂה עַד תַּעֲזֹרֵנִי
דְרִשְׁתִּיךָ בְּעַת רְצוֹן עֲנֵנִי וּכְצִנָּה רְצוֹנָה תַעֲטֹרֵנִי
הַקִּימֵנִי לְשַׁחַר אֶת דְּבִירְךָ וְאֶת שִׁמְךָ לְבִרְךָ עוֹרְרֵנִי

(רבי יהודה הלוי)

בראשית מבקש אנוכי בצניעות אמיתית ומתוך ענווה ושפלות קיומית, להודות, להלל, לשבח, לפאר, לרומם, להדר, לברך, לעלה, ולקלס, למי שזיכני לכתוב ולפרסם ספר זה – בורא יש מאין, מכונן העולמות, פועל כל הצורות וחוצב מעצמותו כל הנשמות, האל הגדול הגיבור והנורא, אל עליון. תודה לאין קץ על הזכות להעלות על הכתב את המעט מן השגותי וניסוח משוכלל ומחודש של השגותיהם של גדולים ממני על תורתו של רבי חסדאי קרשקש – איש האלוהים ובוהן האמת הנוקב והבלתי מתפשר. כמו כן ברצוני להודות לאנשים רבים טובים ומעולים שבלעדיהם ספר זה לא היה נכתב ויוצא לאור: ראשית, הערכה לאין קץ לפרופ' זאב הרווי על עשרות רבות של התכתבויות של בירורים דקים מן הדקים בנושאי תורתו של קרשקש. חובתי אליך כפולה – הן ברכישת

רבות מידיעותיי בנושאי תורתו של קרשקש והן על העזרה האישית, רב תודות לך והערכה עצומה. תודה עצומה לפרופ' הארי אוסטרין וולפסון, אשר אינו בין החיים, אולם בלי מחקריו הקפדניים בתחום ספר זה לא היה מן האפשר. לפרופ' יצחק מלמד, אשר נטע בי את האמונה בדרכי בחקר שפינוזה וקרשקש והמליץ לי לפתח את מחקר הדוקטורט שלי לשני ספרים – עצתך לבשה לבוש ממשי ועל כך אני מודה לאין שיעור. לחבר מערכת אֶדְרָא ועורך הסדרה, פרופ' אבי אלקיים – תמיכתך בי ומניפת האפשרויות שפתחת בפני הם גדולים מן התודה שאני יכול להוקיר לך, רב תודות על הכל. פרופ' עודד מימון, ידיד ומנחה אשר אני זוכה לסיים תחת הנחייתו את השנה השלישית של הפוסטדוקטורט במעבדה לחקר התודעה ולוגיקה רכה שבאוניברסיטת תל אביב – על התמיכה רבת השנים, כלכלית ורוחנית, האמונה באמינות דרכי ותפיסתי המטפיזית, אני חב ומודה לך תמיד. בקרוב ספרנו המשותף העוסק בפיתוח של מודל מטפיזי חדש יצא לאור. למנחה הדוקטורט שלי שבזכותו הגעתי למעמד זה, פרופ' יהודה הלפר, תודה והערכה. לפרופ' שלום צדיק על המשוב והתמיכה בשיחות בנושא, רב תודות והערכה. לחבריי היקרים, אור פרי דבש, תודה על חברותנו קצרת הימים אך עמוקת המהות. לאפי תירוש על השיחות, העצות, התובנות והאמונה. לגיר רגב, על החברות, הכנות והחלפת הרעיונות. לגדי עזר, על החברות רבת השנים, התמיכה והשיחות אל תוך הלילה. תודה רבה לעורכת הלשונית, אילנה שמיר היקרה על עבודתה המסורה ופניותה לכל שאלה. תודה רכה לאלי אורן וצוות העורכים – הבעלים של בית הדפוס ממנו יצא ספר זה – על ההקפדה על הפרטים והנכונות לעזור, זה לא מובן מאליו כלל וזה מוערך מאוד.

אחרונים יקרים – להורי, אבי ואמי שיחיו, עמנואל וחנה, על תמיכתכם ואהבתכם הטהורה, האמיתית וְהַבְּלִיָּה בְּעֵלְתָּ תְּנָאִי – אני חיי אתכם תמיד ברוחי ובגופי. אחיותי היקרות תודה והערכה על האמונה והתמיכה השקטה והיציבה. לאשתי, ציר חיי ומרכז הווייתי – אני אוהב אותך אהבת נפש, עֶצְמִי – עֶצְמִךָ. לילדינו, עֲלֵמָה וְאִתָּן־עֲמִנוּאֵל, אני מאחל לכם שאור מציאות הבורא ילווה אתכם תמיד ולנצח. תודה רבה לכל אלו הרבים והטובים שקצרה היריעה מלהכיל, לכולכם אני חב ומודה.

פתח דבר

ספר זה הוא פיתוח והרחבה של נספח מחקר עבודת הדוקטורט שלי, שהושלמה ואושרה ביוני 2022. הדוקטורט בחן את השפעת תפיסותיו התאולוגיות, הפיזיקליות והמטפיזיות של ר' חסדאי קרשקש על תורת העצם של שפינוזה. בשנת 2024 ראו ממצאי המחקר אור בספר בנושא.¹

עם זאת, כדי לאמוד במדויק על היקף השפעת תורתו של קרשקש על שפינוזה נדרשתי לערוך מחקר עומק מקדים אודות ביקורתו של קרשקש על תפיסותיו של אריסטו כפי שהיא מתגלמת בהנחות שבחלק השני של מורה נבוכים לרמב"ם, ואשר מבססות את הוכחותיו לקיום האל. רק דרך בחינה שיטתית של המהלך ה"נגטיבי" – הפרכת ההנחות האריסטוטליות וערעור המופתים הפיזיקליים והמטפיזיים, ובכך גם את הוכחות הרמב"ם לקיום האל – ניתן היה לעמוד על המהלך ה"פוזיטיבי" במשנתו של קרשקש, ומתוכו לדייק את מהות תורתו ואת אופני השפעתה.

הספר שלפניכם צמח מאותו נספח לדוקטורט: הוא מציג ומתמקד בביקורתו של קרשקש על ההנחות המטפיזיות והפיזיקליות של אריסטו כפי שהן מגולמות בחלק השני של מורה נבוכים, ואשר מבססות את הוכחות האל הפיזיקליות והמטפיזיות של רמב"ם. בסופו מוצגת ונבחנת הוכחת האל של קרשקש.

1 גלילי, אבישי, השפעת רבי חסדאי קרשקש על תורת העצם של ברוך שפינוזה, הוצאת אידרא, תל אביב, 2024.

הוכחות האל של רמב"ם לקיום האל וביקורתו של קרשקש עליהן

כ אשר הפילוסופיה היוונית הקלסית – ובמיוחד זו של אריסטו¹ – חדרה בימי הביניים אל התרבות היהודית דרך תרגומים ערביים ומפרשים מוסלמיים, נוצרה סינתזה מרתקת בין אמונה דתית להיגיון רציונלי. במרכזה עמדה שאלת קיומו של האל: כיצד ניתן להוכיח את מציאותו של הבורא באופן שישלב בין כתבי הקודש היהודיים לבין הלוגיקה הפילוסופית? הרמב"ם², מגדולי ההוגים היהודיים, הציג בספרו מורה נבוכים שש הוכחות לקיומו של האל, המבוססות על הנחות פיזיקליות ומטפיזיות שנלקחו מתורת אריסטו

1 אריסטו (384-322 לפנה"ס) פילוסוף יווני מאזור מקדוניה שבצפון-מזרח יוון, מן העיר סטגירה. אחד מן הפילוסופים הגדולים ביותר ובעל השפעה רחבה ביותר. תלמידו של אפלטון ומורו של אלכסנדר הגדול. למד באקדמיה של אפלטון באתונה, ייסד את הליקיאון בשנת 335, ועסק במחקר נרחב בתחומי המדעים, הלוגיקה והמטפיזיקה. כתביו ששרדו, 31 חיבורים בערך, מחולקים למדעים עיוניים (תאוריה): פיזיקה, מטפיזיקה, ביולוגיה; מעשיים (פרקטיס): אתיקה, פוליטיקה; ויצרניים (פויאסיס): טוריקה, פואטיקה, בתוספת האורגנון – שהוא אוסף כתבי הלוגיקה. לקריאה עברית נרחבת בנושא ראו: שמואל שקולניקוב ואלעזר וינריב. פילוסופיה יוונית – כך ג, אריסטו, האוניברסיטה הפתוחה, 1998. לקריאה נרחבת באנגלית בנושא ראו: Shields, Christopher, Aristotle, 2nd ed., Routledge Philosophers, Routledge, 2014

2 רמב"ם (משה בן מימון, 1138-1204) אחד הפילוסופים היהודים הגדולים והמשפיעים ביותר של ימי הביניים. יליד קורדובה שבספרד (או תחת שלטון מוסלמי), רב, רופא ומחבר קודקס הלכתי. נדד למרוקו ומצרים עקב רדיפותיהם של אל-מוואחידון (الموحدون), התיישב בפוסטאט (קהיר של היום) והיה רופא בארמון המלוכה ואף רופאו של המלך צלאח א-דין. כתביו המרכזיים: משנה תורה – קודיפקציה של ההלכה היהודית ואף 14 כרכים, מורה נבוכים והפירוש למשנה. רמב"ם הושפע רבות מן הפילוסופים היוונים והמוסלמים, והשפיע בצורה רדיקלית הן על התפתחות המחשבה הפילוסופית והתאולוגית היהודית שאחריו והן על תפיסתם הפילוסופית והתאולוגית של מי שאינם יהודים. קיימים ספרים רבים בעברית על הרמב"ם ומשנתו, להלן כמה נבחרים: ישפה, רפאל. פילוסופיה יהודית בימי הביניים – כך ג: הרמב"ם. האוניברסיטה הפתוחה, 2007; הלברטל, משה, הרמב"ם. הוצאת מרכז זלמן שז"ר, 2009; ליבוויץ, ישעיהו, אמונתו של הרמב"ם, הוצאת משרד הביטחון, סדרת "האוניברסיטה המשודרת", 1980; קרמר, יואל, הרמב"ם: ביוגרפיה, תרגמה שונמית ליפשיץ, הוצאת רסלינג, 2019; סטרומזה, שרה, הרמב"ם בעולמו – דיוקנו של הוגה יסתיכוני, הוצאת מאגנס, 2021; רובין, ישראל נתנאל, כפירותיו של הרמב"ם, הוצאת ידיעות ספרים, 2023.

ומפרשיו. הוכחות אלה, ששילבו בין תנועה נצחית של הגלגלים השמימיים לבין הבחנה בין "אפשרי המציאות" ל"הכרחי המציאות", הפכו לאבן יסוד בתאולוגיה היהודית הרציונליסטית. כמאתיים שנה לאחר מכן, רבי חסדאי קרשקש (1340-1410/11) – פילוסוף יהודי ספרדי שחי בצל פרעות קנ"א (1391) – ביקר בחריפות את הוכחותיו של הרמב"ם בספרו אור ה'. קרשקש, שראה עצמו כמגן על האמונה היהודית האורתודוקסית מפני השפעות פילוסופיות חיצוניות, טען כי הוכחות הרמב"ם תלויות בהנחות אריסטוטליות שגויות, המצמצמות את האל ומסתמכות על ניסיון אמפירי מוגבל. מתוך ביקורת זו פיתח קרשקש הוכחה עצמאית לקיומו של האל – הוכחה מטפיזית, קצרה ואלגנטית, שאינה תלויה בפזיקה או בניסיון חושי, אלא בעקרונות לוגיים ומטפיזיים, שאמנם לא מנותקים מן הניסיון אך בכל אופן לא מותנים על ידו.

ספר זה בוחן את עיקרי הוכחותיו של הרמב"ם ואת ביקורתו של קרשקש עליהן, תוך הדגשת תרומתו הייחודית של קרשקש להתפתחות הפילוסופיה היהודית. בחינה מעמיקה של ביקורת זו חשובה ביותר, משום שעל בסיסה מפתח קרשקש את הוכחת האל שלו ואת תפיסתו שלו לגבי הפיזיקה והמטפיזיקה. בכדי להבין את הפרויקט הפוזיטיבי של קרשקש, שבו הוא יוצר תורה עצמאית מתוך יצירת תוכן קונסטרוקטיבי המגולם בהוכחת האל שלו ובתפיסתו הפיזיקליות, המטפיזיות והתאולוגיות – עלינו להבין תחילה את הפרויקט הנגטיבי שלו, הווה אומר, את הנקודות שבהן הוא מבקר ושולל את תורותיהם של קודמיו. מבט שלם שכזה יוכל, מחד, להאיר את המהלך האבולוציוני של התפתחות תורתו של קרשקש ואת השפעותיה בגלגולים של תורות מאוחרות יותר, ומאידך לספק לנו הצצה מעמיקה על התפיסות הפיזיקליות והמטפיזיות של פרשני אריסטו השונים ובמיוחד זו של הרמב"ם.

לאור הבנה זו חולק הספר לשלושה חלקים: החלק הראשון מתמקד בהצגה ובחינה של הוכחות הפיזיקליות של הרמב"ם לקיום האל ובביקורתו והפרכתו של קרשקש הוכחות אלו. החלק השני מתמקד בהצגה ובחינה של הוכחות המטפיזיות של הרמב"ם לקיום האל, ובביקורתו והפרכתו של קרשקש הוכחות אלו.³ החלק השלישי משחזר ומנתח מבחינה לוגית ומהותית את הוכחת האל של קרשקש, דן בהיבטיה השונים לעומקם, ומסיים בהערכה אודות ההשלכות של הפרכותו של קרשקש על הפיזיקה והמטפיזיקה האריסטוטלית והאופן שבו אלו – יחד עם הוכחת האל שלו – השפיעו על הגות פילוסופית ומדעית מאוחרת יותר.

באמצעות ניתוח זה, הספר מבקש בראש ובראשונה לבחון לעומק את תורתו של קרשקש מבחינת הצד הנגטיבי-ביקורתי שלה והאופן שבו היא מציגה אלטרנטיבה לאותן הנחות אריסטוטליות, בעיקר כפי שהן באות לאחר שלבי ההפרכה, שעל בסיסם הוא בונה את הוכחת האל שלו. הספר גם מבקש להאיר את תרומתו של קרשקש כפילוסוף חדשני, ששילב בין נאמנות למסורת היהודית לבין חשיבה ביקורתית רדיקלית, ולהציג את דרכו כגשר בין ימי הביניים לעידן המודרני – דרך שאלות מהותיות על יחסי אמונה, פילוסופיה ומדע.

3 זאב הרווי מחלק את הוכחות האל של רמב"ם לקיום האל – כפי שמופיעות במו"נ חלק שני פרק 1-b' – ואת ביקורתו של קרשקש אודותן לשניים: להוכחה פיזיקלית ולהוכחה מטפיזית. ראו: Harvey,

Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas, ch. 2-3

חלק א

ההוכחות הפיזיקליות של רמב"ם
לקיום האל והפרכתן על ידי קרשקש



הוכחת האל הפיזיקלית של רמב"ם, המהווה בסיס אנטגוניסטי מרכזי עבור הוכחתו של קרשקש¹ לקיום האל, היא הראשונה מבין שש ההוכחות שמציג רמב"ם במורה נבוכים, חלק שני, פרקים 1 ו-2. בנוסף היא גם מהווה חלק מן ההוכחה השישית והאחרונה המופיעה בפרק 2,² וכן היא גם מופיעה בשלושה מקומות שונים בספר משנה תורה.³ בסך הכול היא מופיעה חמש פעמים בכתבי רמב"ם. להלן צורות ההופעה השונות של הוכחה זו:

משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק 1, הלכה 5: הוכחה זו קשורה למצווה לדעת את האלוהים (שמות כ, ב): "המצוי הזה הוא אלוה העולם, אדון כל הארץ. והוא המנהיג הגלגל בכוח שאין לו קץ ותכלית, בכוח שאין לו הפסק, שהגלגל סובב תמיד, ואי אפשר שיסב בלא מסבב, והוא ברוך הוא המסבב אותו, בלא יד ולא גוף".

משנה תורה, הלכות יסודי התורה, פרק 1, הלכה 7: הוכחה זו קשורה למצווה לדעת את אחדותו של האלוהים (דברים ו, ד), ומאחר שאלוהים אינו גוף נובעת מסקנת אחדותו: "אלוהינו ברוך שמו, הואיל וכוחו אין לו קץ ואינו פוסק, שהרי הגלגל סובב תמיד, אין כוחו כוח גוף. והואיל ואינו גוף, לא יארעו מאורעות הגופות כדי שיהא נחלק ונפרד מאחר; לפיכך אי אפשר שיהיה אלא אחד. וידיעת דבר זה – מצות עשה, שנאמר 'ה' אלוהינו, ה' אחד'".

משנה תורה, הלכות עבודה זרה וחוקות גויים, פרק 1, הלכה 3: הוכחה זו קשורה לגילוי של אברהם אבינו את האלוהים: "כיון שנגמל איתן זה, התחיל לשוטט בדעתו והוא קטן, ולחשוב ביום ובלילה, והיה תמה, היאך אפשר שיהיה הגלגל הזה נוהג תמיד, ולא יהיה לו מנהיג; ומי יסבב אותו, לפי שאי אפשר שיסבב את עצמו. ולא היה לו לא מלמד ולא מודיע דבר, אלא מושקע באור כשדים בין עובדי עבודה זרה הטיפשים [...] וליבו משוטט ומבין, עד שהשיג דרך האמת, והבין קו הצדק, מדעתו הנכונה; וידע שיש שם אלוה אחד, והוא מנהיג הגלגל, והוא ברא הכול, ואין בכל הנמצא אלוה חוץ ממנו".

הלכה זו, שבה אברהם מגלה מתוך דעתו שלו את בורא עולם "מנהיג הגלגל", נסמכת על מדרש בבראשית רבה, פרק 39: "אמר רבי יצחק משל לאחד שהיה עובר ממקום למקום, וראה בירה דולקת, אמר תאמר שהבירה הזו בלא מנהיג, הציץ עליו בעל הבירה, אמר לו

1 הארי וולפסון מציין הערה קריטית אודות מקור הידע האריסטוטלי שהיה נגיש לקרשקש. לטענתו, דברי רבי חסדאי קרשקש בספר אור ה' כלל א' פרק 1, שבהם הוא מציג את טענות אריסטו בדבר אי-אפשרות קיומו של גודל אינסופי מתווכות על ידי כתביהם של הפילוסופים המוסלמים אֶבְן רוּשְׁד וְאֶלְתַּבְּרִיזִי, וגם על ידי כתביו של רלב"ג: Wolfson, *Crescas' Critique of Aristotle*, p. 38. כאן אציג את דברי קרשקש עצמו, ועל פי ההקשר אביא גם את ההפניות הרלוונטיות לאריסטו ולפרשניו.

2 קרשקש מגדיר הוכחות אלו של רמב"ם כראשונה ושישית: אור ה', מאמר א', כלל ב', פרקים 15, 20.

3 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, ch. 2, p. 46-47

אני הוא בעל הבירה, כך לפי שהיה אברהם אבינו אומר תאמר שהעולם הזה בלא מנהיג, הציץ עליו הקדוש ברוך הוא ואמר לו אני הוא בעל העולם".⁴

ההוכחות הפיזיקליות של רמב"ם לקיום האל מתבססות על עובדת קיום תנועה נצחית של הגלגלים שממנה נגזר קיומו של מניע בלתי מונע. מקור הוכחה מופיע אצל אריסטו בשני מקומות. הראשון הוא: *Physics VIII, ch. 5-6, 256a-260a*, והשני הוא: *Metaphysics XII, ch. 6-7, 1071b-1073*. אלה הם דברי אריסטו בספרו מטפיזיקה:

שהרי התנועה במקום (הכוונה לקטגוריית המקום ומשמעותה תנועה בחלל מרחבי) היא הראשונה בסוגי השינוי, והתנועה במעגל היא הצורה הראשונה של התנועה במקום; וזאת מחולל המניע הראשון. לפיכך, המניע הראשון קיים בהכרח; וככל שהוא קיים בהכרח – הרי הוא טוב, ובמובן זה הוא עיקרון ראשון.⁵

בדומה לאריסטו, אצל רמב"ם במורה נבוכים, חלק ב', הוכחה ראשונה, מוכח קיום האל באופן הבא (מתואר על ידי קרשקש בספרו אור ה', מאמר א', כלל א', פרק 27; וביקורת קרשקש אודותיה שם, כלל ב', פרק 15):

הוכח אפוא בהוכחה מופתית שאם הגלגל נע בתנועה נצחית תמידית, הכרחי שמניעו הראשון יהיה לא גוף ולא ככוח בגוף כלל באופן שלא תהיה למניע זה תנועה לא בעצם ולא במקרה. לכן לא יהיה ניתן לחלוקה ולא לשינוי כמו שהוזכר בהנחה השביעית והחמישית. זהו האלוה יתגדל שמו, דהיינו, הסיבה הראשונה המניעה את הגלגל.⁶

הוכחה זו, הראשונה שמציג רמב"ם מתבססת בהכרח על הנחה 26 הקובעת את נצחיות הזמן:⁷ "והיא העשרים ושש, היא דברו שהזמן והתנועה הם נצחיים". רמב"ם נסמך בנושא זה על דעת אריסטו המופיעה בכמה מקומות בספריו:

4 קרשקש עצמו משתמש במשל זה בספר אור ה', מאמר א' כלל ג' פרק 6. אולם בניגוד לפרשנות רמב"ם, כפי שעולה במשנה תורה, הלכות עבודה זרה וחוקות גויים, פרק 1, הלכה 3; שם אברהם הכיר את בוראו מתוך התבוננות בחוקיות העולם וגרמי השמיים. אולם בניגוד לרמב"ם, קרשקש מחליץ מתוך משל זה משמעות שונה לחלוטין: "רל" (רוצה לומר), שעם היות לו נטייה אל האמת, הוא לא יצא מידי כל ספק עד שהשפיע ה' לו אור, והוא הנבואה". כלומר ההבדל בין רמב"ם לקרשקש הוא במשמעות המילה "הציץ" – עבור רמב"ם ידיעת הבורא נובעת מתוקף השכל עצמו, ואילו עבור קרשקש ידיעת הבורא נובעת מתוקף הנבואה.

5 *Aristotle, Metaphysics, Book XII, 1072b24-1072b26*, תרגום והערות בסוגריים שלי.

6 רמב"ם, מורה נבוכים, חלק שני, פרק א; הוכחה ראשונה.

7 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, ch. 2, p. 48

כיצד ייתכן שיהיה זמן בלא קיומה של תנועה? אם אפוא הזמן הוא מניין התנועה או אף מין של תנועה בעצמו, לפיכך נובע כי אם תמיד ישנו זמן, גם התנועה חייבת להיות נצחית [...] ומאחר שהזמן אינו יכול להתקיים ואף אינו נתפס במחשבה בלא ה"עכשיו", ואילו ה"עכשיו" הוא מעין נקודת אמצע, המאחדת בתוכה גם התחלה וגם סוף – תחילת הזמן העתידי וסוף הזמן שחלף – מתחייב שתמיד ובהכרח יהיה זמן לעולם; שכן קצהו של פרק הזמן האחרון שאנו תופסים חייב להימצא באיזושהו "עכשיו", שהרי בזמן אין לנו אפשרות לתפוס אלא "עכשיו". לכן, מאחר שה"עכשיו" הוא גם התחלה וגם סוף, הכרח שיהיה זמן תמידי משני צדדיו. ואם אמנם כך הוא הדבר בזמן, ברור כי כך הוא גם בתנועה, שהרי הזמן אינו אלא הפעלות מסוימת של התנועה.⁸

בהוכחה הראשונה לקיום האל, רמב"ם משתמש בעקרון נצחיות הזמן והתנועה בלי לציין את השימוש בהנחה 26 של אריסטו. אולם אין ספק שעבור תקפותה של ההוכחה הראשונה עליו להניח כעובדה הכרחית את תנועתו הנצחית של הגלגל, ולפיכך גם את נצחיות התנועה. עם זאת, לקראת סוף ההוכחה הראשונה רמב"ם אומר, כי לדעת "יריבנו", אריסטו, אפשרי שהתנועה היא נצחית מתוקף הנחה 13 הטוענת לאפשרות תנועה נצחית מעגלית, וזאת עדיין מבלי לציין את הנחה 26 כתנאי הכרחי: "ואם תנועה זו היא תמידית ונצחית כפי שציין יריבנו, וזה אפשר כפי שצוין בהנחה השלוש עשרה⁹ – אזי מתחייב מכך בהכרח, על פי דעה זאת, שתהיה הסיבה הראשונה לתנועת הגלגל לפי החלופה השנייה, כוונתי שהיא 'נבדלת' כמו שהחלוקה מצריכה זאת".¹⁰

מעבר לכך, רמב"ם דן אודות נצחיות התנועה גם כפי שראינו בסוף הדיון על ההנחות בחלק השני של מורה נבוכים,¹¹ שם הוא מציג ארבע עמדות שונות:¹² (1) עמדת אריסטו לנצחיות הזמן והתנועה. (2) עמדת אל-פאראבי,¹³ ו"חסידיו ומפרשיו" של אריסטו, הטוענים

8 *Physics VIII*, 1, 251b-252a, תרגום שלי. ראו בהקשר זה גם: *Metaphysics*, Book XII, ch. 6, 1071b-1072a

9 "ההנחה השלוש עשרה היא שאי אפשר שיהיה דבר ממיני השינוי רצוף וזולת תנועת ההעתקה בלבד, ודווקא הסיבובית".

10 רמב"ם, מורה נבוכים, חלק שני, פרק ראשון, הוכחה ראשונה.

11 "הנחה זאת היא אשר (1) אריסטו מבקש לאשש אותה תמיד (נצחיות הזמן והתנועה). באשר לנראה לי שאין הוא קובע בפסקנות שראיותיו להנחה זאת מהוות הוכחה מופתית, אלא היא המתאימה והראויה ביותר לדעתו. (2) חסידיו ומפרשי ספריו של אריסטו טוענים שהיא מחויבת ולא אפשרית ושהיא הוכחה הוכחה מופתית. (3) כל 'מדבר' מן ה'מדברים' מבקש להוכיח שהיא נמנעת. הם אומרים: לא יצויר כיצד מתחדשים אינסוף מחודשים בתכיפה. כוח טענתם הוא שזה מושכל ראשון לשיטתם. (4) אשר לי, נראה לי שהנחה זאת אפשרית, לא מחויבת – כפי שאומרים מפרשי דברי אריסטו, ולא נמנעת – כפי שטוענים ה'מדברים' (מורה נבוכים, חלק שני, הנחות, עמ' 257, מספור והערות בסוגריים שלי).

12 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, ch. 2, p. 48

13 אבו נצר מוחמד אבן מוחמד אל-פאראבי (בערך 870-951/950) היה אחד מגדולי ההוגים המוסלמים בימי הביניים – פילוסוף, מדען, מתמטיקאי, רופא, קוסמולוג, לוגיקן, תאורטיקן, מוזיקאי ואבי הפילוסופיה הפוליטית האסלאמית. חשיבותו כמפרש ומפתח מרכזי של תורת אריסטו, תוך שילוב יצירתי עם

לקיום הכרחי של נצחיות הזמן; (3) עמדת הכלאם,¹⁴ הטוענת לנמנעות הכרחית של נצחיות הזמן; (4) דעתו שלו, שהוא מייחסה לאריסטו, שנצחיותו של הזמן הינו אפשרי, לא מחויב ולא נמנע.

על סמך העובדה שרמב"ם נסמך בהוכחה הראשונה שלו על היות הזמן והתנועה נצחיים, אך אינו מציין זאת, ובנוסף הוא מציין באותו המקום עמדות שונות וסותרות אודות נצחיות הזמן – ניתן להניח כי רמב"ם מנסה להסתיר מן הקורא מידע או יכולת להכריע באופן חד-משמעי בנושא זה. לדעתי, אפשר להבין מהכפילות בין הצורך של הנחה 26 בהוכחה הראשונה לקיומו של האל ובין ההימנעות מאזכור הנחה זו, וכן מהראיות השונות בעדה ונגדה, שרמב"ם משתמש בהוכחה אודות נצחיות הזמן במעין סתירה:

הסיבה השביעית היא הכרח לדון בדברים עמוקים מאוד אשר יש להסתיר חלק מענייניהם ולגלות חלק. לפעמים יש הכרח, על סמך אמירה מסוימת, לדון בעניינים אלה בדרך של קביעת הנחה מוקדמת כלשהי, ובמקום אחר יש לדון בהם בדרך של קביעת הנחה מוקדמת סותרת לזו. ראוי שההמון לא

אלמנטים אפלטוניים וניאו-אפלטוניים, הקנתה לו את הכינוי "המורה השני" (אַלְ-מַעַלְם אֶל־תְּאֵנִי), לאחר אריסטו עצמו. הוא נולד ככל הנראה באזור פֶּאֶרְאֵב (בְּחִ'אֶרְאֵב, כיום בקזחסטן או באזורים סמוכים), למד ופעל בעיקר בבגדאד תחת חסות חצר העבאסים, ולאחר מכן בדמשק ובחאלב, שם גם נפטר. הוא שילב באופן מקורי ומקיף בין הפילוסופיה היוונית (אריסטוטלית ואפלטונית) לבין עקרונות מחשבת האסלאם, תוך התאמתם להקשרים תאולוגיים ופוליטיים מוסלמיים, ויצר מערכת פילוסופית קוהרנטית שכללה מטפיזיקה, אפיסטמולוגיה, אתיקה, פסיכולוגיה ומדעי הטבע. חיבר למעלה ממאה חיבורים, בהם ספרים מרכזיים כגון **דעותיהם של אנשי העיר המעולה** (אַרְא אֶהֱל אֶל־מְדִינַה אֶל־פְּאֶצְלַה), **ספר המוזיקה הגדול** (פְּתָאב אֶל־מוֹסִיקָא אֶל־כְּבִיר), **מניין המדעים** (אַחְצָא' אֶל־עֵלֹם) ופרשנויות לאריסטו. בסוגיית נצחיות הזמן והתנועה אימץ עקרונות אריסטוטליים, אך מתוך התאמה למסגרת אסלאמית.

לקריאה עברית קצרה אך מקיפה אודות עיקרי חייו ומשנתו, ראו את המבוא המתורגם מאת דברה ל. בלאק בספר: **אל-פארבי, דעותיהם של אנשי העיר המעולה**, תרגום: אחמד אע'באריה. הוצאת אוניברסיטת תל אביב, 2007. לעיון מעמיק ומבוסס, ראו את הערך על אל-פארבי באנציקלופדיה הפילוסופית של סטנפורד: Black, Deborah L., "Al-Farabi", in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, 2020

14 הפְּלָאֵם (עֵלְם אֶל־פְּלָאֵם) הוא שיטת תאולוגיה סכולסטית ורציונלית שהתפתחה בעולם האסלאם החל מהמאה השמינית, בתקופת האומיה המאוחרת והעבאסים המוקדמים, ונועדה להגן על עקרונות האמונה המוסלמית (עֶצוּל אֶל־דִּין) באמצעים לוגיים, פילוסופיים ודיאלקטיים, מול זרמים פנימיים וכופרים חיצוניים. הוגי הפְּלָאֵם – ובעיקר נציגי המְעַתְזֵלָה (אֶל־מְעַתְזֵלָה) והַאֲשְׁעֵרִיָּה (אֶל־אֲשְׁעֵרִיָּה) – פיתחו טיעונים מטפיזיים ולוגיים להוכחת בריאת העולם בזמן בחינת יש-מאין (חֲדוּת' אֶל־עֵאֵלֵם) ודחו את רעיון נצחיותו. בסוגיית נצחיות הזמן והתנועה (קְדָם אֶל־זֶמַן וְאֶל־חֲרֻפָּה) גרסו – עם וריאציות בין האסכולות – כי רצף אינסופי ממשי של רגעים בעבר הוא בלתי אפשרי, ולכן העולם, הזמן והתנועה החלו בנקודת התחלה מוחלטת שנגרמה מסיבה ראשונית בלתי תלויה – האל. לקריאה עברית נרחבת בנושא הכלאם ראו: ישפה, רפאל, **פילוסופיה יהודית בימי הביניים** – מרב סעדיה גאון עד הרמב"ם, הוצאת אוניברסיטה הפתוחה, 2005, יחידה 2, סעיף 2.2 מדע הכלאם. לקריאה מקיפה באנגלית בנושא הכלאם ראו: Wolfson, Harry Austryn, *The Philosophy of the Kalam*, Harvard University Press, 1976

ההוכחות הפיזיקליות של רמב"ם לקיום האל והפרכתן על ידי קרשקש

ירגיש בשום אופן בנקודת הסתירה ביניהם. יש שהמחבר נוקט בכל תחבולה כדי להסתיר זאת.¹⁵

זאב הרווי מציין,¹⁶ כי במשנה תורה, במקום המקביל להוכחה הראשונה של קיום האל שבמורה נבוכים, אין רמב"ם חושש לציין את נצחיות הזמן ותנועת הגלגלים: "המצוי הזה הוא אלוה העולם אדון כל הארץ, והוא המנהיג הגלגל בפנח שאין לו קץ ותכלית, בפנח שאין לו הפסק, שהגלגל סובב תמיד ואי אפשר שיסוב בלא מסבב, והוא ברוך הוא המסבב אותו בלא יד ובלא גוף."¹⁷ ניתן אפוא להסיק שהאזוטריות המאפיינת את מורה נבוכים הכרחית בשל ההתעסקות הרבה במטפיזיקה שעלולה להוביל להבנה לא נכונה של דבריו, ועל כן רמב"ם נוקט שם זהירות יתרה,¹⁸ מעבר לזו שהוא נוקט בספר ההלכה משנה תורה שעניינו בעיקר פרקטיקה של חיי יום ויום ולא עיון מטפיזי-תאולוגי גרידא.

הוכחת האל הפיזיקלית הראשונה נוכחת כאמור גם בהוכחה השישית במורה נבוכים, חלק שני, פרק 2 (זו ההופעה החמישית של הוכחה זו). הרווי מכנה הוכחה זו "הוכחה דיסיונקטיבית",¹⁹ משום שהיא מקפלת בתוכה הוכחה לקיומו ההכרחי של האל בין אם העולם מחודש – ועל כן הנחה 26 בהכרח שקרית (הזמן אינו נצחי), ובין אם העולם קדמון – ועל כן הנחה 26 בהכרח אמיתית (הזמן נצחי). לענייננו חשיבותה העיקרית נובעת מן העובדה שרמב"ם עצמו טוען כי היא מייצגת את דעתו שלו: "ואבאר שזה תואם את עיקרי תורתנו זאת".²⁰

חסדאי קרשקש מציג ומתאר את ההוכחה השישית של רמב"ם באור ה', כלל א', פרק 32 כ"ביאור המשותף למאמיני הקדמות ולנו המאמינים בחידוש". הווה אומר: מן האופי הדיסיונקטיבי של הביאור נובע כי הוכחת האל הינה ודאית ומעל לכל ספק, וזאת בין אם העולם מחודש או בין אם הוא קדמון. בשל אופייה של הוכחה זו, שלפיה מעמד קיומו של

15 רמב"ם, מורה נבוכים, פתיחה, עמ' 22.

16 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, ch. 2, p. 48

17 רמב"ם, משנה תורה, ספר המדע, הלכות יסודי התורה, פרק ראשון, הלכות 5 ו-7; הלכות עבודה זרה וחוקות גויים, פרק ראשון, הלכה 3, הדגשות שלי.

18 בהקשר של נקיטת זהירות יתרה, בשיר הסיום של מורה נבוכים, חלק שלישי פרק נ"ד, אומר רמב"ם בשורה השנייה מן ארבע השורות של השיר: "אם באמת יקרא ולא ישעה". מיכאל שוורץ מפרש שורה זאת כך: "המשך הדברים 'ולא ישעה' נסובים על הסכנות הטמונות בדברים, שכבר רמז עליהם המחבר בפתיחתו של הספר". רמב"ם, מורה נבוכים, הערות לשיר הפתיחה ולשיר הסיום, עמ' 769.

19 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, p. 49. מקור המילה "דיסיונקציה" היא מן השפה הלטינית *disiunctio*, ומשמעותה היא "הפרדה", "פירוק" או גם "ניתוק". בלוגיקה דיסיונקציה היא קישור לוגי המציין "או" (V) – כלומר, מבנה טענה שבו שתי אפשרויות או יותר מחוברות כך שאם לפחות אחת מהן אמת, כל הטענה נחשבת לאמת. אין הכרח שכל האפשרויות תהיינה נכונות; די בכך שאחת מהן מתקיימת כדי להצדיק את המסקנה. בהקשר ההוכחה של הרמב"ם, דיסיונקציה משמשת לבניית טיעון שבו המסקנה – קיומו ההכרחי של האל – נובעת הן אם העולם מחודש והן אם הוא קדמון, כך שבכל אחד מן התרחישים הלוגיים האפשריים מתקבלת אותה תוצאה.

20 רמב"ם, מורה נבוכים, חלק שני, פרק 2.

האל תקף בכל מקרה, קרשקש מרשה לעצמו לכנותה "ביאור המשותף", למרות שלאחר מכן הוא מציג נקודת חולשה בה. וכך הוא מתאר את ההוכחה:

בבאור המופת המשותף למאמיני הקדמות ולנו קהל המאמינים בחידוש, כפי מה שסדרו הרב. וסידורו כן: הנה זה המתנועע אשר אליו יכלו כל התנועות, והוא הגלגל, אם שהוא הווה ונפסד, או לא הווה ולא נפסד. ואם היה הווה נפסד, הנה ממציאיו אחר ההעדר הוא האל יתברך בהכרח; כי מן השקר שהמציא עצמו. ואם הוא בלתי הווה ולא נפסד, ותנועתו אם כן נצחית, יתחייב לפי ההקדמות הא' והי"א והי"ב שהיה המניע לא גוף ולא כוח בגוף. התבאר אם כן, שמציאות האל יתברך הוא מחייב בבחינת עצמו, אחד, ובלתי גשם ולא כוח בו. וזהו אשר כווננו בכלל הזה הראשון. והתהילה לאל לבדו ומרומם על כל ברכה ותהלה.²¹

במילים אחרות, ההוכחה השישית של רמב"ם טוענת כך:²² בין אם הגלגלים מתהווים וכלים – עמדת הכלאם,²³ ובין אם לא – עמדת אריסטו,²⁴ קיומו של האל הינו הכרחי, שהרי מחד, אם הגלגלים קלים ונוצרים אזי יש להם בורא, משום שאין הדבר יוצר את עצמו. ואילו מאידך, אם הגלגלים נצחיים, אזי לאור הקדמות 1, 2, 3, 8, 12, 16, 26 – יש בהכרח גורם בלתי גופני בעל כוח אינסופי בפועל אשר מניע ומקיים אותם.

הביקורת של קרשקש אודות הוכחת האל הפיזיקלית מתבססת על הפרכת הוכחות האל הראשונה והשישית של רמב"ם. אולם ההוכחה השישית היא המשמעותית יותר, מכיוון שהיא מכילה את שני המצבים של ההוכחה הפיזיקלית: או שהעולם קדמון (הוכחה ראשונה), או שהעולם מחודש (דיסיונקציה אפשרית בהוכחה שישית), ואת שתיהן קרשקש מבקר. תחילה אבקש בחלק א' של הספר לבחון את הביקורת של קרשקש אודות הוכחת האל הפיזיקלית הראשונה מתוקף נצחיות התנועה וקדמות העולם (פרק 1 עד פרק 8 סעיף א8). לאחר מכן אתמקד בביקורתו על הוכחת האל הפיזיקלית העולה מן האפשרות הדיסיונקטיבית של ההוכחה השישית מתוקף חידוש העולם (סעיף ב8).

21 קרשקש, אור ה', מאמר א', כלל א', פרק 32, עמ' ס-סא. ההדגשות שלי.

22 Harvey, *Physics and Metaphysics in Hasdai Crescas*, pp. 49-50

23 רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ראשון, פרק 74.

24 יש לציין כי רמב"ם עצמו חשב, בעקבות דעתו של אַבְוֹנֶצֶר אֶל-פֶּאֶרְאֵבִי, כי אריסטו רק נטה לחשוב כי מערכת הגלגלים היא נצחית, אך להנחה זו אין הוכחה של ממש: "אשר לי, אין לי ספק שדעות אלה אשר מזכיר אריסטו – קדמות העולם, העילה לשוני בתנועות הגלגלים וסדר השכלים – לכל אלה אין הוכחה מופתית. אריסטו לא דימה מעולם שדיבורים אלה הם הוכחה מופתית" (מורה נבוכים, חלק שני, פרק 15, הערה 14).